

NOI DESCOPERIRI DIN NECROPOLELE TOMITANE

C. CHERA-MĂRGINEANU, V. LUNGU

În anul 1983, în triunghiul format de str. Basarabi, bd. Republicii și bd. 1 Decembrie 1918 s-au efectuat excavații pentru blocurile de locuințe L₄, L₅ și L₆. În timpul lucrărilor au fost depistate urmele unor morminte de epocă romană și romano-bizantină, care au constituit obiectul unei atente cercetări arheologice de salvare (vezi harta).

Vom începe cu prezentarea tuturor complexelor funerare (vezi tabelul).

TIPUL MORMINTELOR

Toate mormintele săpate sînt în firidă și cu cameră de acces¹, singura excepție constituind-o M₃₀, care avea două firide și cameră de acces comună. Tipul mormintelor M₁ — M₂₉ este foarte bine cunoscut la Tomis², Callatis³ și Histria⁴, nefiind cazul să mai insistăm asupra originii, vechimii și nici a răspîndirii sale în diversele areale geografice, pentru că în acest sens s-au făcut suficiente referiri⁵. La tipul acesta de mormînt s-a observat că o parte dintre ele au firida îngustă (0,50—0,67 m), colțurile rectangulare și o pantă accentuată, conținînd numai un singur schelet (M₃, M₅, M₉, M₁₁, M₁₂, M₁₃, M₁₄, M₁₇, M₂₇), iar celelalte morminte au firida mult mai lată (0,65—2,25 m), colțurile

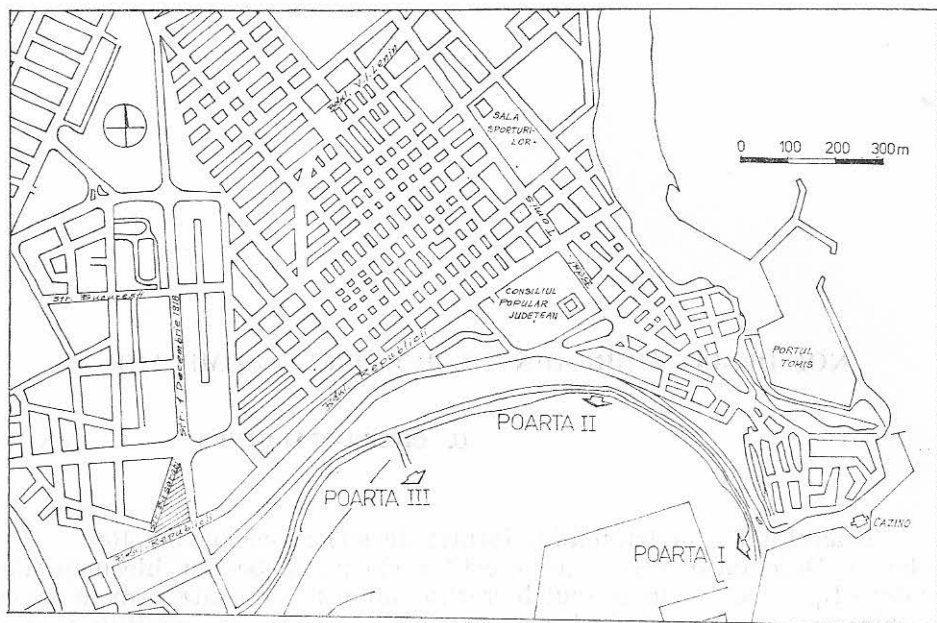
¹ La toate complexele funerare orientarea firidei a fost considerată în funcție de camera de acces, iar la orientarea scheletelor s-a ținut cont de poziția cap — picioare.

² V. Barbu, SCIV, 22, 1971, 1, p. 53, fig. I, 7.

³ E. Bîrlădeanu, Pontica 10, 1977, p. 127—150.

⁴ P. Alexandrescu, Histria 2, 1966, p. 221, M XXX², mormînt datat în a doua jumătate a sec. I e.n., cu firida săpată însă pe latura lungă a gropii, fiind considerat sarmat.

⁵ E. Bîrlădeanu, *op. cit.*, p. 143—144; V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, Pontica 15, 1983, p. 183—184.

rotunjite, nu sînt în pantă și adăpostesc de regulă cîte două sau mai multe schelete ($M_1, M_2, M_4, M_6-M_8, M_{10}, M_{15}, M_{16}, M_{19}, M_{20}-M_{26}, M_{28}, M_{29}$). Pe lângă tipul de mormînt cu o firidă a mai fost cercetat M_{30} cu două firide, dar care se datează mai tîrziu, neavînd nici o legătură cronologică cu mormintele de sec. III-IV e.n. și aparținînd necropolei mai tîrzii, de sec. VI, ale cărei limite cunoscute pînă în prezent sînt: plaja „Muncitorul” la est, gara nouă la vest și bd. Republicii la sud. Asemenea morminte au apărut la Tomis pentru prima dată în sec. al IV-lea⁶ și se perpetuează, după cum o dovedește acest mormînt, pînă în veacul al VI-lea al erei noastre.

Pe lângă aceste constatări trebuie amintit și faptul că majoritatea firidelor erau închise fie cu țigle, fie cu blocuri de piatră, iar altele nu prezentau aceste elemente.

RITUL ȘI RITUALUL

Din cercetarea tuturor mormintelor s-a putut observa practicarea în totalitate a ritului inumației. În mormîntările s-au făcut în sicriu sau direct pe podeaua de loess, fiind înregistrate atît în mormîntări individuale cît și colective (vezi tabelul). Au fost cercetate și trei morminte cenotaf. Scheletele erau întinse pe spate, cu mîinile pe lângă corp, aduse pe bazin, sau o mînă pe abdomen și alta pe lângă corp (vezi tabelul).

⁶ *Ibidem*, p. 183, pl. I, B

Nr. epoca	Dimensiunea firidei în metri			Dimensiunea camerei de cerc		Abitacul în metri	Cuc. Baric.	Firida, blocată în tigle	Firida, blocată cu pietre	Orientarea firidei	Orientarea scheletului	Poziția scheletului	Sex	Săculețul funerar	Dimensiunile obiectului funerar	Tipul obiectului funerar	Inv.
	L	L	h	L	L												
1	2	1,40	0,70	2	0,80	3	■	—	■	la NV	SE(40°)	⊙	1	M1/1	L = 10,1 cm L = 9,2 cm h = 3,3 cm	III	31355
2	2,20	1,30	0,80	1,80	0,80	3	—	—	—	la S	N	▲ ⊙	2	M1/2	h = 8,1 cm d.m. = 8,3 cm	III	31353
3	2,60	0,70	0,70	2,20	0,70	3,50	■	—	—	la SE	NV(340°)	⊖	1	M1/3	h = 12,9 cm d.m. = 8,3 cm	I	31354
4	2,60	1,87	1,00	2,20	0,90	3,00	■	—	■	la V	E	⊖	2	M1/4	h = 9,2 cm d.m. = 1,8 cm	III	31155
5	2,00	0,60	0,80	1,80	0,70	2,50	■	■	—	la SV	SV(240°)	⊙	1	M1/5	h = 15,2 cm d.m. = 9,6 cm	I	31356
6	1,80	0,65	0,45	DISTRUSĂ	3,20	—	—	—	—	la NE	SV(240°)	⊖	1	M2/6	L = 7,9 cm L = 6,4 cm h = 2,8 cm	IV	31161
7	2,00	1,20	0,80	DISTRUSĂ	2,50	—	—	—	—	la E	V	⊙	1	M2/5 Emonoda	—	V	—
8	L.P. 0,90	0,70	0,70	DISTRUSĂ	2,50	—	—	—	—	la N	S	⊖	1	M2/7	L = 8,8 cm L = 6,9 cm h = 3,6 cm	IV	31162
9	2,20	0,67	0,70	DISTRUSĂ	3,50	—	—	—	—	la NE	SV(210°)	⊖	1	M2/8	Fragment	IV	—
10	2,20	1,80	—	DISTRUSĂ	3,20	—	—	—	—	la SV	—	⊖	2	M2/9	h = 13,8 cm d.m. = 8,6 cm	VII	31157
11	2,00	0,65	0,62	1,90	0,62	3,00	—	—	—	la SE	NV(340°)	⊙	1	M2/12	h = 12,6 cm d.m. = 8,6 cm	VII	31156
12	2,00	0,65	0,65	DISTRUSĂ	3,20	■	—	—	—	la SE	≈ NV	⊖	1	M2/14	h = 10,5 cm d.m. = 8,2 cm	VII	31158
13	L.P. 1,00	0,50	0,70	DISTRUSĂ	1,90	—	—	—	—	la NV (320°)	—	⊖	1	M2/10	h = 9,4 cm d.m. = 8,9 cm	VII	31159
14	2,00	0,60	0,60	L.P. 0,20	0,60	4,20	■	■	—	la E	—	⊖	1	M2/11	h = 8,4 cm d.m. = 8,9 cm	IV	31160
15	2,10	1,45	0,70	2,00	0,80	4,00	—	—	■	la NV (340°)	—	⊖	?	M2/13	L = 11 cm L = 2 cm	VI	31191
16	L.P. 1,40	0,90	—	DISTRUSĂ	3,00	—	—	—	—	la SV (220°)	—	⊖	1	M3/15	h = 8,2 cm d.m. = 8,9 cm	I	31165
17	1,40	0,60	0,80	1,80	0,70	3,55	■	■	■	la SV (260°)	—	⊖	?	M3/15	L = 11 cm L = 8,6 cm h = 3,8 cm	III	31163
18	D I S T R U S E					—	—	—	■	—	—	⊖	?	M3/17	h = 10,1 cm d.m. = 11,8 cm	III	31164
19	2,00	1,45	0,60	DISTRUSĂ	3,00	■	—	■	—	la NE	SV(240°)	⊙ ⊙	2	M4/21	h = 8,6 cm d.m. = 9,1 cm	IX	31167
20	2,10	1,39	0,80	DISTRUSĂ	3,20	—	—	■	—	la NE	NE(40°)	⊖	2	M4/23	Fragment	VIII	—
21	2,70	2,00	0,80	2,64	1,00	3,50	—	■	—	la E	V	⊖	3	M4/22	L = 9,9 cm L = 6,8 cm h = 3,1 cm	IX	31193
22	2,00	0,85	—	DISTRUSĂ	3,50	—	—	■	—	la E	CENOTAF	—	M4/19	Fragment	IX	—	
23	2,20	1,50	0,70	1,60	0,80	3,50	■	—	■	SV (220°)	—	⊖	1	M4/18	h = 17,5 cm d.m. = 11,8 cm	XIII	31192
24	2,00	1,80	0,70	1,50	0,65	3,20	—	■	—	la E	V	⊖	2	M4/20	Fragment	IX	—
25	2,20	1,25	0,80	DISTRUSĂ	3,00	C	E	N	O	T	A	F	M5/26	h = 10,9 cm d.m. = 9,2 cm	I	31170	
26	2,10	1,75	0,70	2,10	0,75	3,50	—	—	—	la E	—	⊖	?	M5/24	h = 10 cm d.m. = 4,8 cm	X	31169
27	2,00	0,60	0,80	1,60	0,70	4,50	■	■	—	NE (140°)	—	⊖	1	M5/27	h = 9,5 cm d.m. = 9,5 cm	III	31168

28	2,20	1,90		DISTRUSĂ	3,20				la E		⊖	2	M6/27	A = 1,8 cm d.m. = 9 cm	III	31173
29	2,35	2,25	1,20	DISTRUSĂ	4,00			■	la SV (250°)	CENOTAF			M6/28	L = 9,6 cm L = 14,7 cm A = 2,4 cm	III	31174
30	2,40	2,00	0,60						V	V	⊕ ⊕ ⊕ ⊕	10	M7 31	A = 3,8 cm d.m. = 8,9 cm	III	31175
	2,10	2,45	0,80		2,00	1,50	4,00						M7/29	L = 9,7 cm L = 17,5 cm A = 3,5 cm	III	31177

LEGENDĂ

* CAMERA DE ACCES ; L.P.: LUNGIME PĂSTRATĂ ;

30° MORMÎNT CU C.D.A. COMUNĂ ȘI DOUĂ FIRIDE, UNA LA V ȘI ALTA LA E ; 5 MONEDE * = 4 ILIZIBILE, 1 DE LA IULIA DOMNA (193-211 E.N.).

⊖ DERANJATE; ⊕ MÎINILE PE LÎNGĂ CORP; ▲ O MÎNĂ PE ABDOMEN, CEALALTĂ PE LÎNGĂ CORP; ● MÎINILE PE BAZIN. I-LA CAP; II-LÎNGĂ MÎNA STÎNGĂ; III-LA PICIOARE ; IV-LA PICIOARELE PRIMULUI SCHELET DE LA EST; V-ÎN MÎNA STÎNGĂ; VI-ÎN REGIUNEA ȘOLDULUI; VII-LA PICIOARELE CELUI DE-AL DOILEA SCHELET DE LA VEST; VIII-LA CAPUL PRIMULUI SCHELET DINSPRE N; IX-LA PICIOARELE PRIMULUI SCHELET DINSPRE N; X-ÎNTE FEMURELE PICIOARELOR; XI-ÎN PARTEA DE SV A FIRIDEI; XII-PE LĂTURA DE S A FIRIDEI; XIII-ÎN CAMERA DE ACCES; XIV-LA MÎNA STÎNGĂ A FIECĂRUI SCHELET; XV-LA MIJLOCUL FIRIDEI; XVI-ÎN REGIUNEA ABDOMENULUI ; XVII-LÎNGĂ SCHELETUL DINSPRE S; XVIII-LA CAPUL PRIMULUI SCHELET.

													M7/29	L = 9,7 cm L = 17,5 cm A = 3,5 cm	III	31177
													M7/30	L = 1,9,5 cm d.bulb = 3,9 cm	III	31176
													M8/33	A = 8 cm d.m. = 7,8 cm	III	31178
													M8/35	L = 8,3 cm A = 5,5 cm A = 2,4 cm	III	31179
													M8/32	L = 13,5 cm	III	31194
													M8/34	Fragment	III	—
													M9/36	A = 9,2 cm d.m. = 9,1 cm	XI	31180
													M9/37	L = 8 cm A = 5,6 cm A = 2,6 cm	XI	31181
													M10/38	L = 14,5 cm d.b. = 3,2 cm	XII	31182
													M10/39	Fragment	XII	—
													M11/40	Fragment	I	—
													M11/41	A = 8,5 cm d.m. = 8,9 cm	III	31184
													M12/42	A = 8,6 cm d.m. = 8,6 cm	I	31185
													M13/43	A = 8,4 cm d.m. = 8,3 cm	I	31186
													M14/44	L = 11,3 cm A = 3,1 cm A = 3,6 cm	III	31187
													M18/45	d. exterior: 4,5 cm	XIII	31190
													M19/46	L = 17,5 cm d.bulb = 2,8 cm	XIV	31171
													M19/47	L = 23,8 cm d.bulb = 2,3 cm	XIV	31172
													M 20	monedă Aurelian 270-272	XV	—
													M20/48	L = 6,2 cm	XV	31188
													M21/49	Fragment	XVI	31189
													M21/50	?	XVI	—
													M30/53	L = 3,1 cm L = 4,5 cm	XVII	31194 inf. E.
													M30/51	L = 3,1 cm L = 6,3 cm A = 2,8 cm	XVII	31195
													M30/52	Fragment	XVII	—

În privința orientării mormintelor și a scheletelor, nu există o regulă predilectă pentru primele trei secole ale erei noastre, excepție făcând M_{21} - M_{29} , M_{19} , orientate V — E, sau cu unele deviații, după obiceiul creștin, considerate de noi în consecință și datate în sec. IV e.n. și respectiv VI e.n.

INVENTAR. TIPURI DE OBIECTE

Inventarul funerar din cele 30 de complexe descrise este relativ bogat, integrându-se în totalitate orizontului cultural provincial-roman.

Ponderea cea mai mare din totalul pieselor de inventar o deține ceramica, după care urmează sticla. Obiectele de metal sînt reprezentate aici prin catarame (trei la număr), o brățară și un cuțit. Se impune totuși sublinierea unei deosebiri între ofrandele funerare cu destinație utilitară pentru defunct în viața de dincolo și obiectele pe care defunctul le avea în momentul înhumării⁷. Din această ultimă categorie fac parte obiectele din metal.

Inventarul funerar a fost găsit în diferite părți ale scheletelor, cu predilecție el fiind așezat la cap și la picioare, mai puțin către mijloc. El ne ajută într-o măsură considerabilă la datarea mormintelor din care făcea parte.

Ceramica

În privința acestui tip de material nu se constată o varietate prea mare de forme, obiectele depuse ca ofrandă funerară fiind în special cănițele cu sau fără caneluri, opaițele de forme și tipuri diferite, oale (mică și mare) de uz casnic, precum și un ulcior*.

— *Cănițe cu corpul globular și tortiță*, găsite în M_1 , M_2 , M_4 , M_5 , M_8 , M_9 , M_{12} , M_{13} (pl. I, 2, 10, 11 ; pl. II, 21 ; pl. III, 25 ; pl. IV, 33, 36 42 ; pl. V, 43). Exemplarele care se încadrează în această grupă ceramică au dimensiunile variabile între înălțimea de 7,5 cm și 9,5 cm, diametrul maxim între 7,1 cm și 9,5 cm, diametrul gurii între 5,4 cm și 7,5 cm. Toate au un brîu proeminent ce desparte gura de corpul vasului. Pasta este de culoare cărămidie. Aceste cănițe au o mare circulație în sec. II — III e.n., fiind prezente în mai toate necropolele din Dobrogea, la Histria⁸, Callatis⁹, Tomis¹⁰, și Tropaeum Traiani¹¹. De asemenea sînt

⁷ M. Babeș, SCIV, 22, 1971, 1, p. 25.

* Cu unele deosebiri vezi C. Tronchetti, *Rivista di studi Liguri*, 1—4, 1980, p. 236, fig. 2, cu monedă de la M. Aurelius.

⁸ Em. Condurachi și colab., *Materiale*, 4, 1957, p. 36, fig. 20/2 ; P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 543, pl. 101, XXV², 4 ; M. Coja, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 39, fig. 2/3.

⁹ F. Birlădeanu, *op. cit.*, pl. IV, 4—5.

¹⁰ M. Bucovală, *Pontica* 2, 1969, p. 304, fig. 10 ; idem, *Pontica* 3, 1970, p. 199, fig. 9/a-b.

¹¹ A. Panaitescu, *Pontica* 9, 1976, p. 208, fig. 7/1.

de semnalat în Dacia Inferior¹², Moesia Superior¹³ și Inferior¹⁴ și în Agora Atheniană¹⁵. Cănițele aflate aici în discuție se datează în sec. II — III e.n., ținându-se cont atât de celelalte obiecte de inventar cu care au fost găsite în asociație, cât și de analogiile enunțate.

— *Cănițe cu corpul ovoidal, toartă și caneluri pe corp.* Au fost descoperite două asemenea exemplare în M₃ și M₆, din pastă cărămizie, avînd buza îngroșată și ușor evazată, tortița fiind lipită imediat sub buză și pe corp. Analogiile cele mai importante le găsim în primul rînd în Dobrogea romană, la Tomis¹⁶, Sacidava¹⁷, Histria¹⁸, în nordul¹⁹ și sudul Dunării²⁰. Avînd în vedere aceste analogii, cât și contextul arheologic în care s-au găsit, încadrăm cronologic acest tip de cănițe din necropola tomitană în sec. II — III e.n. (pl. II, 17; pl. III, 27).

— *Oală mică de bucătărie cu caneluri pe corp.* A fost găsit un singur exemplar (M₇, pl. III, 31), buza este îngroșată și răsfrîntă. Exemplare identice întîlnim tot la Tomis²¹ și, de asemenea, în Agora Atheniană²². Coroborînd analogiile enunțate cu contextul arheologic din care provine, cănița descrisă se datează către sfîrșitul sec. III e.n.

— *Oală mare de bucătărie, fragmentară, cu caneluri pe corp și toartă,* (pl. VI, 52) găsită asociată cu un opaiț în M₃₀, care se datează în sec. VI e.n. Analogii pentru acest vas se găsesc în Scythia Minor, la Dinogetia²³, Sacidava²⁴ și Niculițel²⁵. Tot la Tomis, într-un complex funerar de sec. VI e.n. s-a găsit un vas asemănător²⁶.

— *Opaițe.* Au fost descoperite 11 exemplare, dintre care patru au corpul rotund, mic, ciocul cordiform, făcînd parte din categoria opaițelor de largă circulație la Tomis, Callatis și Tropaeum Traiani în sec. II-III e.n. Două dintre ele au discurile sparte²⁷ (M₂, pl. I, 6, 7), iar celelalte două au discurile decorate cu un taur²⁸ (M₃, pl. IV, 37) și respectiv

¹² Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 154, pl. XXXI, M₂₂₂; idem, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 105, tipul 2 (583—612).

¹³ D. Vukovic-Todorovic, *Starinar*, 12, 1961, p. 268—269, fig. 21.

¹⁴ Al. Mircev, P. Gheorghiev, *Izvestiia*, Varna, 15, 1979, pl. XV, 2.

¹⁵ H. S. Robinson, *The Athenian Agora, vol. V, Pottery of the Roman Period*, Princeton, New Jersey, 1959, J 10, J 11, J 34.

¹⁶ A. Rădulescu, M. Davidescu, *Materiale* 5, 1959, p. 754, fig. 1/1—2.

¹⁷ C. Scorpan, *Pontica* 6, 1973, p. 314, fig. 36/1—2, datată în sec. III e.n.

¹⁸ P. Alexandrescu, *op. cit.*, pl. 82, XXVII⁶ 2.

¹⁹ Gh. Popilian, *op. cit.*, tip 3 (pl. LVII), tip 4 (pl. LV și LVI); O. Bounegru, *Istros*, 2—3, 1981—1983, p. 239, fig. 1/3.

²⁰ B. Sultov, *Izvestiia*, Varna, 2, 1964, p. 53, fig. 7 b.

²¹ V. Barbu, *Șt. Cl.*, 3, 1969, p. 223, fig. 17/1—2.

²² H. S. Robinson, *op. cit.*, pl. 14, K₉₀, K₁₀₁, K₁₀₃. — jumătatea sec. III e.n.

²³ I. Barnea, *Dacia, N. S.*, 10, 1966, p. 255, fig. 14/1—2. — sec. VI e.n.

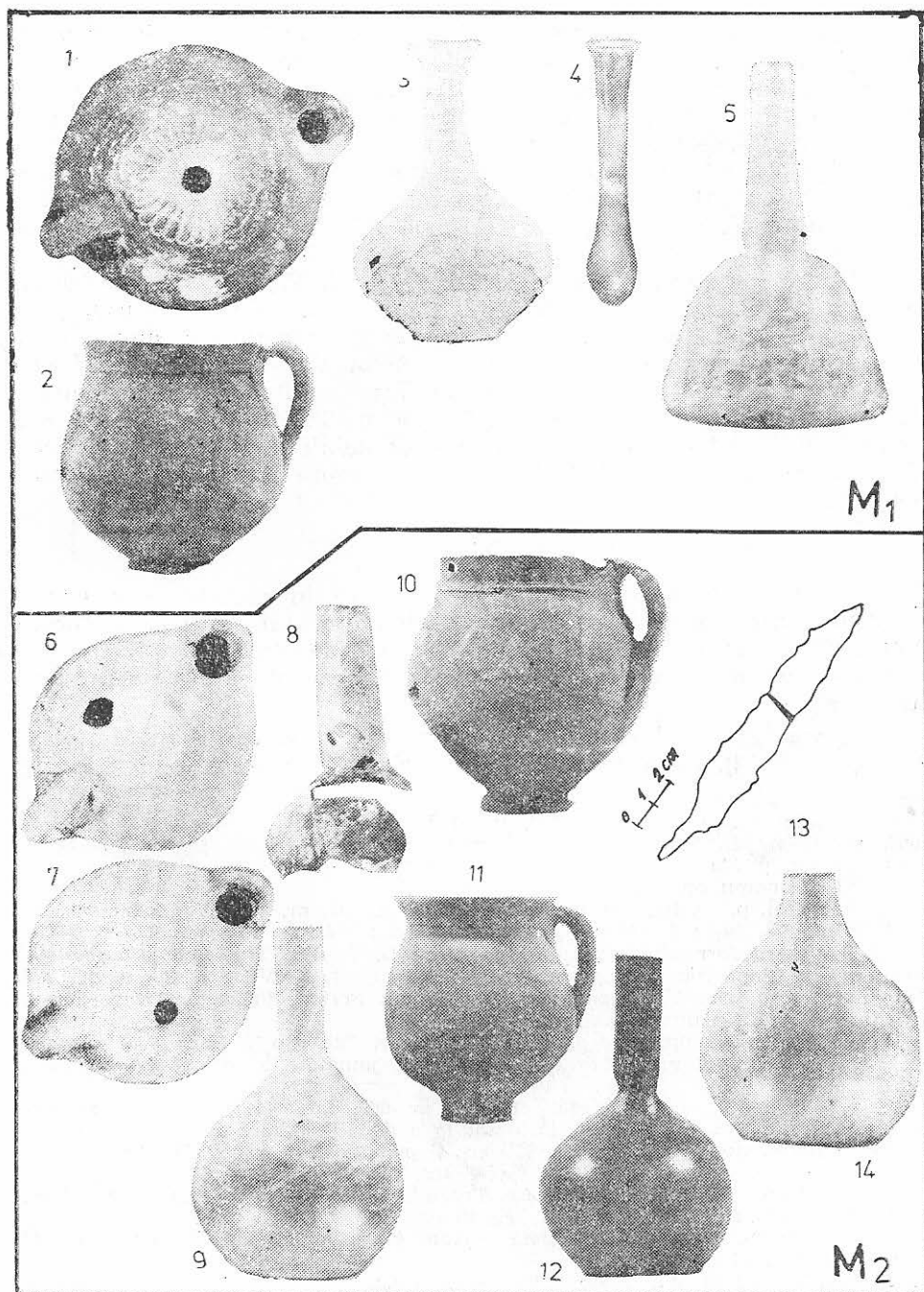
²⁴ C. Scorpan, *Pontica* 8, 1975, tip C (fig. XII, 9) — sec. VI e.n.

²⁵ V. H. Bauman, *Acta M. N.*, 15, 1977, p. 256, pl. I, 2, — sec. V-VI, găsită în subsolul basilicii paleocreștine de la Niculițel.

²⁶ N. Cheluță-Georgescu, *Pontica* 10, 1977, p. 254, pl. I/2.

²⁷ C. Iconcmu, *Opaițe greco-romane*, București, 1967, tip XX, p. 18, fig. 34—36.

²⁸ *Ibidem*, p. 120, fig. 124, nr. 441; E. Birlădeanu, *op. cit.*, p. 145, pl. V, 1.

Plansa 1

cu o scenă mitologică reprezentînd o nereidă călare pe hipocamp²⁹ (M₈, pl. IV, 35). Contextul arheologic, cît și analogiile enumerate ne indică o datare a acestora în sec. II-III e.n., ținînd cont însă de maniera grosolană în care au fost executate opaițele din M₂, probabil de urmașii lui Euctemon³⁰, se datează sigur în sec. III e.n.

Alte șase exemplare au corpul și ciocul rotund, sînt de dimensiuni mari, iar șase este decorat fie cu rozetă³¹ (M₁ și M₄, pl. I, 1 ; pl. II, 22), scoică³² (M₆, pl. III, 28), pești³³ (M₇, pl. III, 29) sau este simplu (M₃, pl. II, 15).

Dintre toate opaițele, unul singur (M₃₀, pl. VI, 51) se datează mult mai tîrziu, respectiv în sec. VI e.n., ținînd cont de tipul opaițului cît și de contextul în care a fost găsit acesta în mormînt, și anume cu o oală mare, fragmentară, de bucatărie. Acest tip de opaiț este foarte cunoscut pentru perioada tîrzie, iar în Scythia Minor asemenea opaițe au fost descoperite la Dinogetia³⁴, Tropaeum Traiani³⁵ și în necropola tîrzie de la Callatis³⁶. Bune analogii se pot stabili și cu o serie de opaițe din alte regiuni, cum ar fi Asia Mică³⁷, Agora Atheniană³⁸ și Pannonia³⁹.

Sticla

Constituie o categorie bine reprezentată în această necropolă a Tomisului, caracterizîndu-se printr-o varietate destul de mare de forme. Astfel distingem următoarele tipuri de vase de sticlă :

— *Vase de sticlă cu corpul sferic*, în cadrul cărora avem două subtipuri.

a. Vase cu gîtul cilindric tăiat. Au fost descoperite în M₂ (pl. I, 9, 14 ; pl. I, 12), două exemplare au sticla de culoare verzui-străvezie,

²⁹ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 120, fig. 125, nr. 488 ; A. Rădulescu, Pontica 14, 1982, p. 190, pl. III, 8 ; pl. IV, 8 ; A. Panaitescu, *op. cit.*, p. 208, fig. 2/2 ; E. Birlădeanu, *op. cit.*, p. 145.

³⁰ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 20.

³¹ *Ibidem*, p. 69, fig. 109, nr. 227 ; p. 121, fig. 131, nr. 550 ; V. Barbu, *op. cit.*, p. 217, fig. 6/3, M₂₂ ; H. Menzel, *Antike Lampen*, Mainz, 1954, p. 79, fig. 67.4 ; pl. 31/11 pentru formă și rozeta de pe disc ; D. Ivanyi, *Tipologia și cronologia opaițelor din Pannonia*, Budapesta, tip VII, p. 13, pl. XXVII ; J. Perlzweig, *The Athenian Agora, vol. VII, Lamps of the Roman Period*, Princeton, New Jersey, p. 84, nr. 133 și 134 pentru formă.

³² C. Iconomu, *op. cit.*, p. 69, fig. 100, nr. 222, tip XVIII ; J. Perlzweig, *op. cit.*, p. 85, pl. 6, nr. 143, datat în a doua jumătate a sec. II — începutul sec. III e.n.

³³ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 129, fig. 147, nr. 660, datat la sfîrșitul sec. III e.n. ; J. Perlzweig, *op. cit.*, pl. 20, nr. 945, datat în a doua jumătate a sec. III și pl. 12, nr. 946—948, datate la sfîrșitul sec. III e.n. și primul sfert al sec. IV e.n.

³⁴ I. Barnea, *op. cit.*, p. 243, fig. 5/1—3, sec. VI e.n.

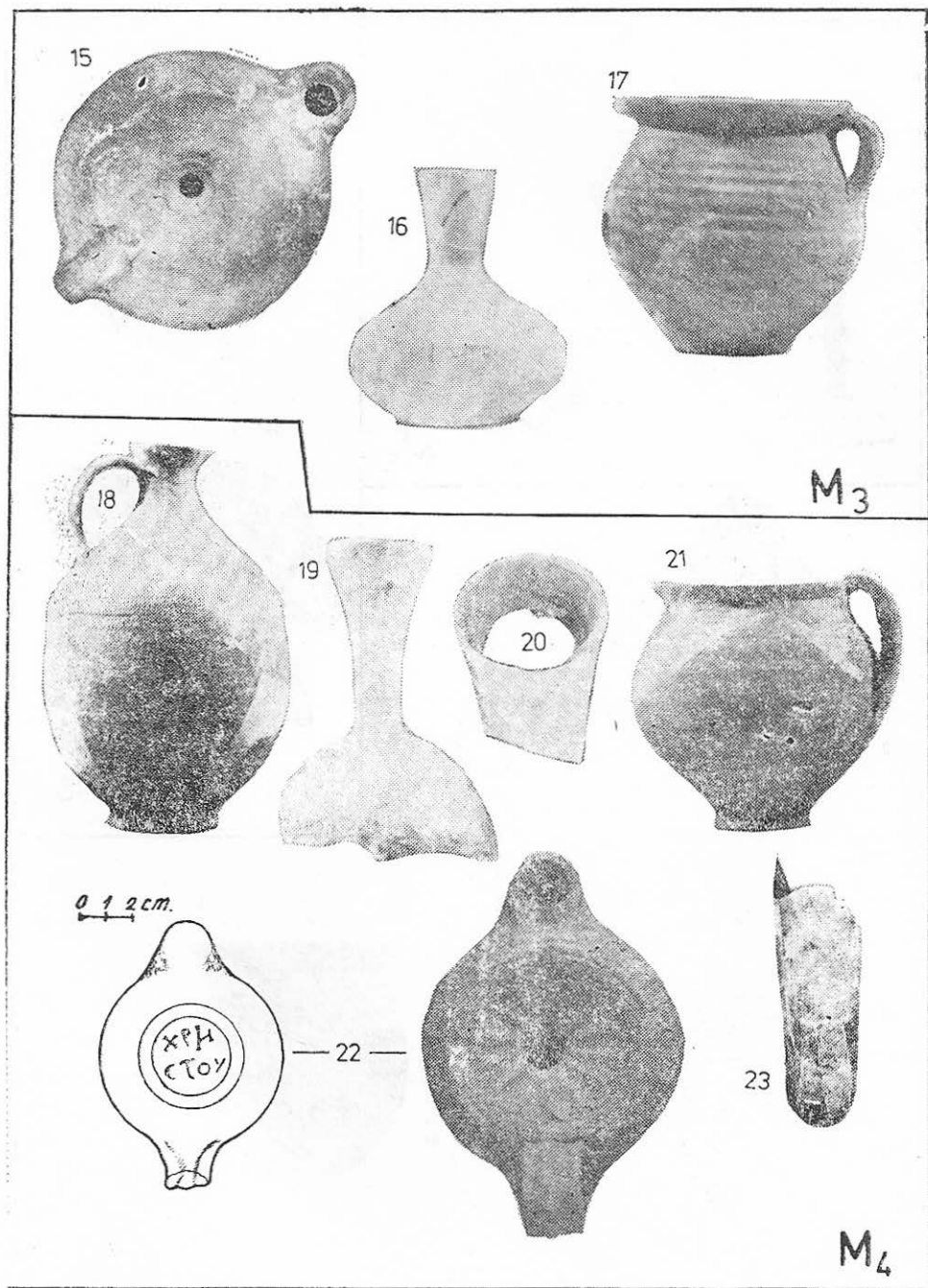
³⁵ I. Barnea și colab., *Tropaeum Traiani. Cetatea*, I, Ed. Academiei, București, 1979, p. 222, fig. 173, nivel VI B, sec. VI e.n.

³⁶ C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 181, pl. LI, M_{9/2}, sec. VI e.n.

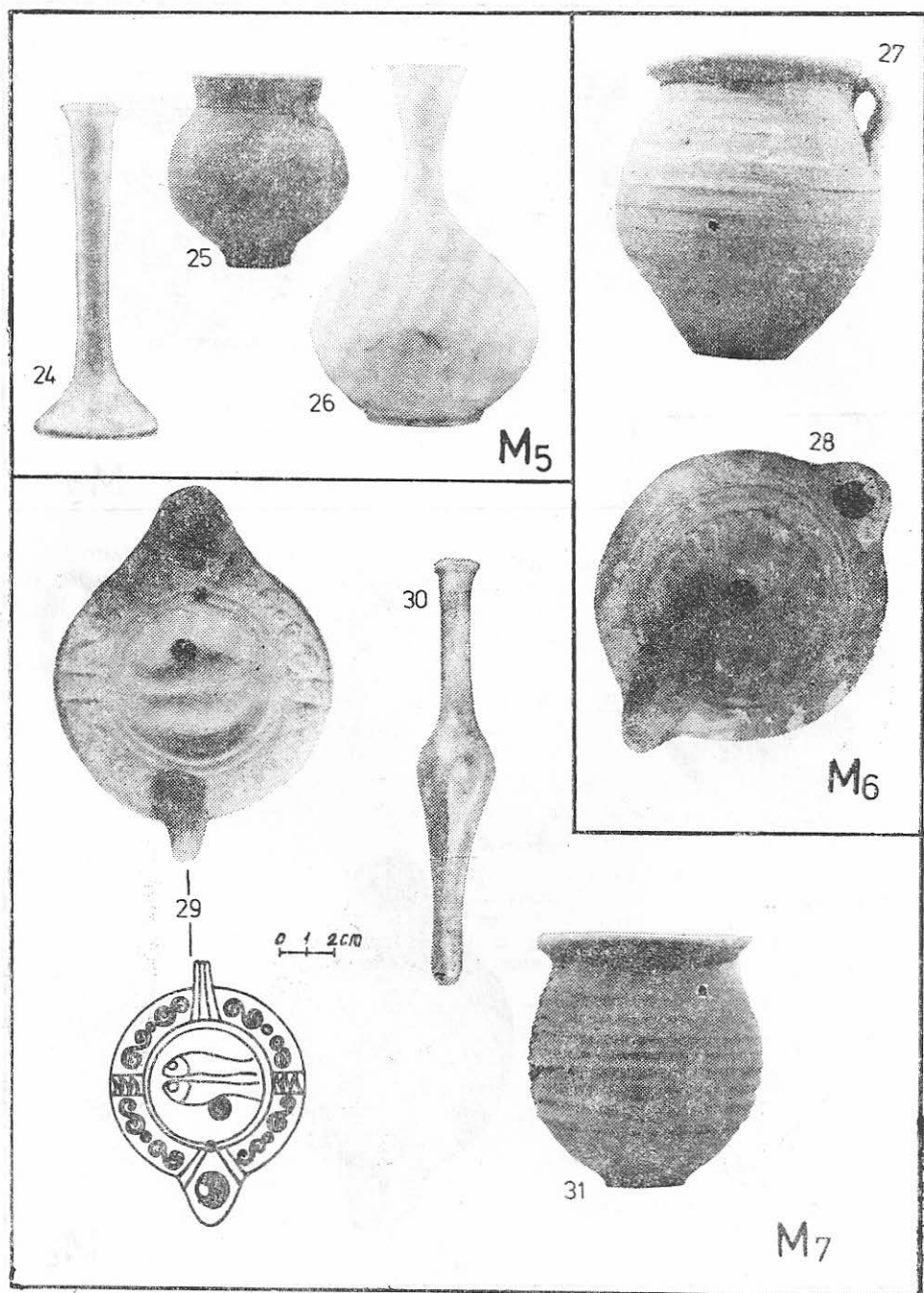
³⁷ H. Menzel, *op. cit.*, p. 98, pl. 80/2, sec. VI e.n.

³⁸ J. Perlzweig, *op. cit.*, pl. 96, nr. 2927, datat în sec. VII e.n.

³⁹ D. Ivanyi, *op. cit.*, tip XIII, pl. XLV, 5.

Planşa 2

iar celălalt vas are sticla de culoarea vișinei putrede. Acest tip de vas își găsește analogii la alte exemplare de aceeași formă descoperite în necropolele Tomisului⁴⁰, în necropola de la Odessos⁴¹, cât și în unele colecții muzeale⁴². Se impune deci pentru cele trei vase de sticlă de la Tomis o datare la sfârșitul sec. II — începutul sec. III e.n. ținând cont și de cele șase monede — 5 ilizibile și una de la Iulia Domna (193—211) — cât și de analogiile relevante.

b. Vas cu gît cilindric și gura pilnie, descoperit în M₄ (pl. II, 19). Cele mai apropiate analogii le găsim tot la Tomis, dar și în alte părți ale Imperiului⁴³.

— *Vase de sticlă în formă de carafă*. Din această categorie de vase avem trei exemplare întregi și două fragmentare. Dintre ele, trei au fir de sticlă în jurul gîtului, fiind descoperite în M₁, M₃, și M₁₁ (pl. I, 3; pl. III, 26; pl. IV, 40), iar altele două diferă față de primele prin aceea că au gîtul în formă de pilnie (M₃, pl. II, 16; M₄, pl. II, 20). Tipul de vas carafă ne este semnalat în descoperiri mai vechi din necropolele Tomisului⁴⁴, Callatisului⁴⁵, în necropola tumulară de la Histria⁴⁶, precum și în sudul Dunării⁴⁷. La O. Vessberg această formă este cunoscută sub denumirea de „decanter type“, nedată, fiind prezentă și în multe colecții muzeale, provenite din diverse necropole⁴⁸. Exemplarele de la Tomis se datează în sec. III e.n., avînd în vedere și celelalte materiale cu care se asociază în morminte precum și analogiile relevante.

— *Unguentarium fusiform cu bulb cutat la mijloc*. În cadrul acestui tip se pot distinge două subtipuri, avîndu-se în vedere atît forma cît și cronologia acestora.

a. Unguentarium cu bulb pronunțat (M₇, pl. III, 30). Celelalte obiecte funerare cu care a fost găsit permit o datare a acestuia la sfârșitul sec. III, deși acest tip de unguentarium se semnalează cu o frecvență destul de mare în necropolele romano-bizantine de sec. IV e.n., cum sînt cele creștine de la Tomis⁴⁹, Callatis⁵⁰ în Scitia Minor, precum și

⁴⁰ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, București, 1968, nr. 80 a, 80 b, 80 c, găsite în morminte cu inventar funerar de sec. II-III e.n.

⁴¹ M. Mircev, *Izvestiia*, Varna, 14, 1968, p. 219, fig. 2, sec. II-III e.n.

⁴² C. Isings, *Roman Glass from dated Finds*, Kroningen/Djakarta, 1957, p. 122, forma 103, datată în sec. III-IV e.n.; J. W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, p. 171, fig. 6, 199, sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n. și p. 206, pl. 20, nr. 288, datat în sec. III e.n.

⁴³ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 62, nr. 77, sec. II-III e.n.; B. Filarska, *Szkla Starożytna*, 1, Varșovia, nr. catalog 113, sec. III-IV e.n.

⁴⁴ V. Barbu, *op. cit.*, p. 219, fig. 9/2, primul sfert al sec. III e.n.; p. 223, fig. 17/8, 10, sec. II-III e.n.; M. Bucovală, *op. cit.*, p. 68, nr. 96, găsit în mormînt cu monedă de la Septimius Severus; p. 64, nr. 86, A. Panaitescu, Pontica 10, p. 340, fig. 2/2 b; fig. 2/3, exemplare datate în sec. III e.n.

⁴⁵ E. Bîrlădeanu, *op. cit.*, p. 146, pl. VII, 3

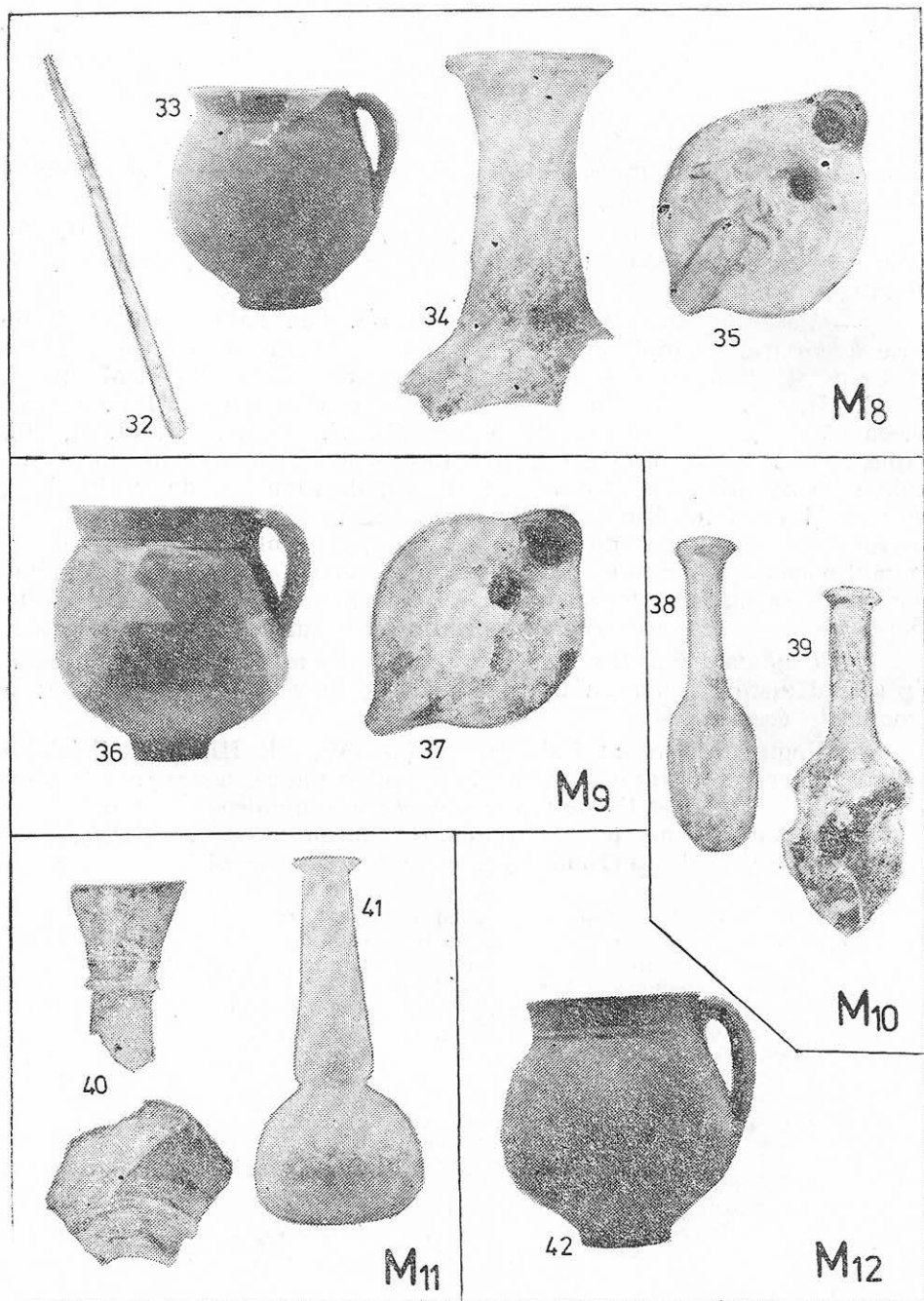
⁴⁶ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 223, pl. 101, XXVII⁵, 1, în mormînt de sec. III-IV e.n.; pl. 102, XXVII⁶, 1 și XXVII⁶, 2, sec. II-III e.n.

⁴⁷ Al. Mircev, P. Gheorghiev, *op. cit.* pl. XI, 2, sec. II-III e.n.

⁴⁸ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 201, pl. 15, nr. 201

⁴⁹ V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, *op. cit.*, p. 189, pl. IV, 11, 12, 13; pl. II, 1.

⁵⁰ C. Preda, *op. cit.*, p. 201, pl. LXXI, M₁₇₈.

Planșa 4

în alte complexe funerare, tot de sec. IV e.n., de la Scupi⁵¹ și Grnoj Gori⁵². La Duras Europos apare datat în sec. III-IV e.n.⁵³. Tipul acesta de unguentarium ni se mai semnalează și în necropola de la Intercisa⁵⁴, dar și în descoperirile mai vechi de la Tomis⁵⁵.

b. Unguentarii cu bulb mic. Au fost găsite două exemplare în M₁₉ (pl. V, 46, 47). Și acest tip de unguentarium a cunoscut o largă răspândire în Imperiu, fiind cunoscut în necropola de la Callatis⁵⁶, necropola de la Sagvar în Pannonia⁵⁷ și în necropolele tomitane⁵⁸, datându-se în sec. IV e.n. Aceeași datare o conferă și J.W. Hayes unor exemplare asemănătoare⁵⁹. Putem, deci, încadra cronologic acest subtip în sec. IV e.n.

— *Unguentarium cu corpul în formă de clopot* (M₁ pl. I, 5). Tipologic face parte din tipul numit „Candlestick IV“ după O. Vessberg⁶⁰ și este considerat târziu la Beirut și în Thessalia. Astfel de unguentarii, datate în sec. II—III e.n., fiind fabricate în Cipru⁶¹ au circulat în Dobrogea, prezența lor făcându-se simțită și în multe din complexele funerare ale Tomisului⁶² și Callatisului⁶³, în necropola tumulară de la Histria⁶⁴, precum și în morminte din nordul⁶⁵ și sudul⁶⁶ Dunării.

— *Unguentarii cu bulb și cute*, descoperite în M₁₀ (pl. IV, 38, 39). Reprezintă o formă mai rar întâlnită, unul avînd corpul ovoidal, ascuțit la partea inferioară și cu cute longitudinale, gîtul cilindric, iar buza inelară, răsfrîntă. Un exemplar aproape identic întîlnim în necropola romano-bizantină de la Callatis⁶⁷. Celuilalt exemplar, realizat în aceeași manieră, dar cu fundul plat, i se poate stabili o bună analogie cu un alt unguentarium, descoperit tot la Tomis⁶⁸. C. Isings stabilește pentru

⁵¹ I. Miculic, Arheoloski Vestnik, 25, 1974, p. 210, pl. VIII, fig. 232.

⁵² A. Cermanovic-Kuzmanovic, Arheoloski Vestnik, 25, 1974, p. 190, pl. V, fig. 7.

⁵³ C. Isings, *op. cit.*, p. 126, forma 105.

⁵⁴ A. Radnoti, Intercisa 2, XXXVI, p. 158, nr. 52, pl. XVI, 1.

⁵⁵ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 128, nr. 261.

⁵⁶ C. Preda, *op. cit.*, p. 4, pl. XIII, M₂₆₄, — mijlocul și a doua jumătate a sec. IV e.n.

⁵⁷ A. Burger Acta, Arch., 18, 1—4, 1966, pl. XCVII, M₃₃₅; pl. XCI, M₆₃.

⁵⁸ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 152, fig. XI.

⁵⁹ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 161, pl. 42, nr. 668, — exemplar siro-palestinian; p. 214, pl. 28, nr. 461 și 462.

⁶⁰ S. C. E., IV, 3, p. 164, 204, fig. 49/23.

⁶¹ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 181, nr. 499, — sfîrșitul sec. II — sec. III e.n.

⁶² M. Bucovală, *op. cit.*, p. 112, nr. 227, — exemplar găsit în mormînt de sec. II-III e.n.; V. Barbu, *op. cit.*, p. 223, fig. 18/2, exemplar găsit în mormînt de sec. II—III e.n.

⁶³ A. Rădulescu și colab., Pontica 6, 1973, p. 258, pi. VI, 1; E. Birlădeanu, *op. cit.*, pl. VI, 2 și 4.

⁶⁴ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 223, pl. 101, XXVII³, 4, — exemplar datat în sec. II-III e.n.

⁶⁵ O. Bounegru, *op. cit.*, fig. 1/2; G. Simion, Peuce, 6, 1977, pl. VIII, 4, — a doua jumătate a sec. II e.n.

⁶⁶ G. Tonceva, Izvestiia, Varna, 12, 1961, p. 49, fig. 49, — sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n.; idem, Izvestiia, Varna, 15, 1964, p. 59, fig. 1, sfîrșitul sec. II e.n., Odessos; Al. Mircev, P. Gheorghiev, *op. cit.*, pl. XI, 1, — sec. II-III e.n.

⁶⁷ C. Preda, *op. cit.*, p. 147, pl. XIII, M₂₅₃, sec. IV e.n.

⁶⁸ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 96, nr. 172.

acest tip de vas o cronologie mai largă, mergînd din sec. I pînă în sec. IV e.n., dar cu o frecvență mare pentru secolele II—III e.n.⁶⁹. O datare în sec. III—IV e.n. pentru exemplarele de la Tomis ni se pare cea mai potrivită, ținînd cont și de tipul mormintului din care provin.

— *Unguentarium în formă de „eprubetă“* (M₁, pl. I, 4). Acest tip de unguentarium a circulat în tot Imperiul⁷⁰ în sec I—III e.n. Tot la Tomis, exemplare asemănătoare cunoaștem din morminte care se datează în sec. III e.n.⁷¹. În regiunea Dunării de Jos vase asemănătoare ne sînt semnalate la Șendreni (jud. Galați)⁷², cit și în sudul Dunării, la Odessos⁷³. Unguentarium-ul de la Tomis conține pe fund o substanță cu densitate mare, probabil plumb, și se poate data în sec. III e.n.

OBIECTE DE METAL

Din această categorie fac parte trei catarama, o brățară și un cuțit de fier. Cataramele nu fac parte, ca și brățara, din ofranda înhumării, ci reprezintă obiecte personale pe care defuncții le-au avut în momentul înhumării. Două dintre catarama sînt din bronz, cu inelul de formă ovală (semicirculară), iar spinul este decorat la bază cu cîteva incizii orizontale. Catarama din M₂₀ (pl. V, 48) are armătura rectangulară și—și găsește ușor analogii în multe din necropolele romane-tîrzii ale Imperiului, cum ar fi cele de la Callatis⁷⁴, Tîrșor⁷⁵, în necropolele din Pannonia de la Sagvar⁷⁶ și Csongrad⁷⁷, precum și în cele aparținînd orizontului cultural Sintana de Mureș — Cerneahov⁷⁸. După analogiile enunțate aici, ea se datează în sec. IV e.n., dar menționăm faptul că a fost găsită cu o monedă de la Aurelian (270—272), ceea ce ar cobori datarea ei în sec. III e.n.; această ultimă datare este valabilă numai dacă luăm în considerație ultima treime a acestui secol, moneda constituînd un *terminus post quem*.

Cea de-a doua cataramă este lipsită de armătură, (M₂₁, pl. V, 49), dar după forma inelului și a spinului poate fi asimilată aceluiași tip ca prima cataramă, putîndu-i-se găsi și alte analogii⁷⁹. Analogiile, tipul

⁶⁹ C. Isings, *op. cit.*, p. 100, forma 84.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 97, forma 82, B₁; J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 202, pl. 16, nr. 235.

⁷¹ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 124, nr. 253, nr. 255, cu monede de la Aurelian și Probus.

⁷² N. Harțușche, O. Bounegru, Istros 2—3, 1981—1983, fig. 2/4 și fig. 10/2.

⁷³ G. Tonceva, Izvestiia, Varna, 12, 1961, p. 51, fig. 61, două exemplare dateate la sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n.

⁷⁴ C. Preda, *op. cit.*, p. 166, pl. XXXVI, M₂₆₅₋₂.

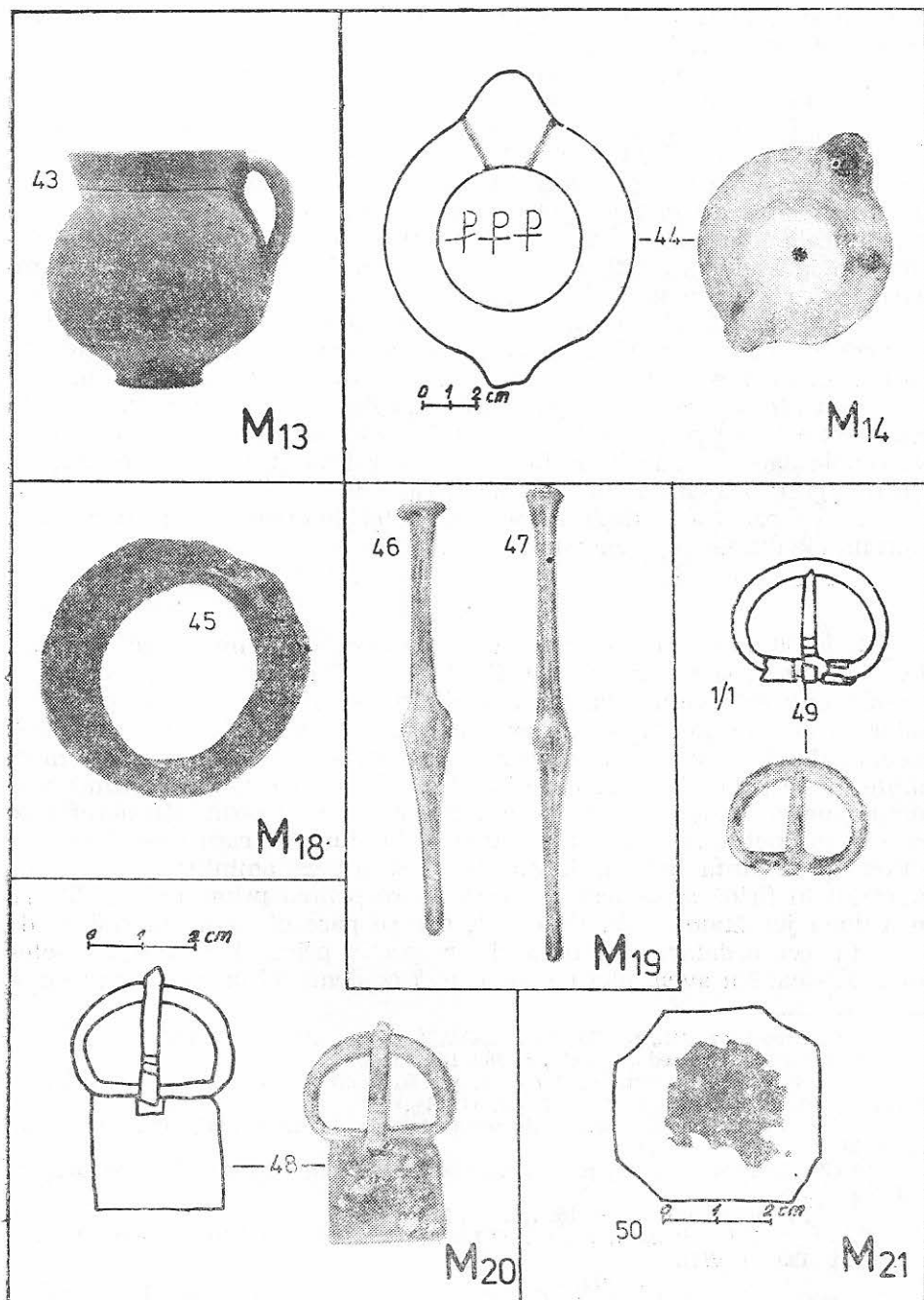
⁷⁵ Gh. Diaconu, *Tîrșor*, București, 1965, pl. CLXI, 5, 7.

⁷⁶ A. Burger, *op. cit.*, fig. 104, M₁₅₁ și fig. 115, M₂₆₃.

⁷⁷ M. Parducz, *Acta Arch*; 11, 1959, pl. VIII, 11 și pl. XII, 3.

⁷⁸ C. Bloșiu, *Arch. Mold.*, 8 1975, fig. 6/7 și fig. 31/6 la p. 268.

⁷⁹ V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, *op. cit.*, p. 185, pl. 2/4; p. 194, pl. 6/26 la Tomis; C. Preda, *op. cit.*, p. 149, pl. XV, M₂₆₀₋₁, M₃₄₂, la Callatis; B. Mitrea, C. Preda, *Necropolele din sec. IV din Muntenia*, București, 1966, p. 207, fig. 10/3. la Spantov; A. Burger, *op. cit.*, fig. 108, M₁₉₄, la Sagvar; idem, *Arch. Ert.*, 99, 1972, fig. 13/11, M₃₇, la Majs; E. Biro, *Arch. Ert.*, 1959, p. 173—177, pl. XLIV, 56 și LIII, 3, la Kisarpás.

mormintului, la care adăugăm tipul țiglei, ne determină să datăm catarama în sec. IV e.n.

Ultima cataramă a fost găsită în M_{30} (pl. VI, 53), aceasta deosebindu-se de precedentele prin materialul din care este confecționată, formă și datare. După inventarul cu care s-a asociat în complexul funerar se datează în sec. VI e.n. Cataramele de fier se întâlnesc rar în mai toate necropolele, iar cea din Tomis își găsește corespondențe la o serie de exemplare apărute în necropole romane tirzii, cum sînt cea de la Cal-latis⁸⁰, cele aparținînd orizontului cultural Sîntana de Mureș-Cerneahov⁸¹ și în Pannonia⁸². Toate analogiile amintite dau o datare mai timpurie însă, respectiv sec. IV—V e.n.

— *Verigă de fier* (M_{18} , pl. V, 45). O bună analogie se poate face cu veriga de fier din M_7 al necropolei daco-romane de la Locusteni⁸³. La noi, în funcție de contextul arheologic se datează în sec. III e.n.

— *Cuțit de fier* (M_2 , pl. I, 13). Cuțite de fier apar frecvent în complexele funerare de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov din Muntenia⁸⁴. Necropola daco-romană de la Locusteni ne relevă și ea un exemplar, tot din fier, găsit într-un mormînt de incinerare⁸⁵.

Ac de păr din os (M_8 , pl. IV, 32). Astfel de obiecte apar frecvent în mormintele din necropolele tomitane**.

* *
*

Cele 30 de morminte cercetate se datează, după inventarul funerar, destul de larg, și anume în sec. II—VI e.n. O examinare mai atentă a complexelor ce conțin inventar databil în sec. II—III e.n., ne permit o datare a acestor morminte în sec. III e.n., pentru acest din urmă veac pledînd și cele 7 monede descoperite. Este evident faptul că aceste morminte nu se pot întinde pe o perioadă de timp prea mare, ele fiind contemporane, aceasta reieșind atît din observațiile de ordin stratigrafic pe care le-am putut face, cît și din materialul funerar care este destul de unitar în privința datării. Legat de acest aspect amintim că tipul de mormînt în firidă și cameră de acces apare pentru prima dată la Tomis în a doua jumătate a sec. III e.n.⁸⁶, dar se pare că unele morminte de acest tip cer o datare mai timpurie, respectiv prima jumătate a secolului al III-lea. Nu avem nici un indiciu să credem, cel puțin pînă acum⁸⁷,

⁸⁰ C. Preda, *op. cit.*, p. 205, pl. LXXV, M_{219-2} ; p. 210, pl. LXXX, M_{304-1} .

⁸¹ B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 382, fig. 251/8.

⁸² M. Parducz, *op. cit.*, p. 377—378, pl. VIII, 13, și pl. XI, 18; A. Salamon, A. Burger, Arch. Ert.; 99, 1972, p. 71, fig. 34, M_{52} .

⁸³ Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1981, pl. II, $M_{7/4}$.

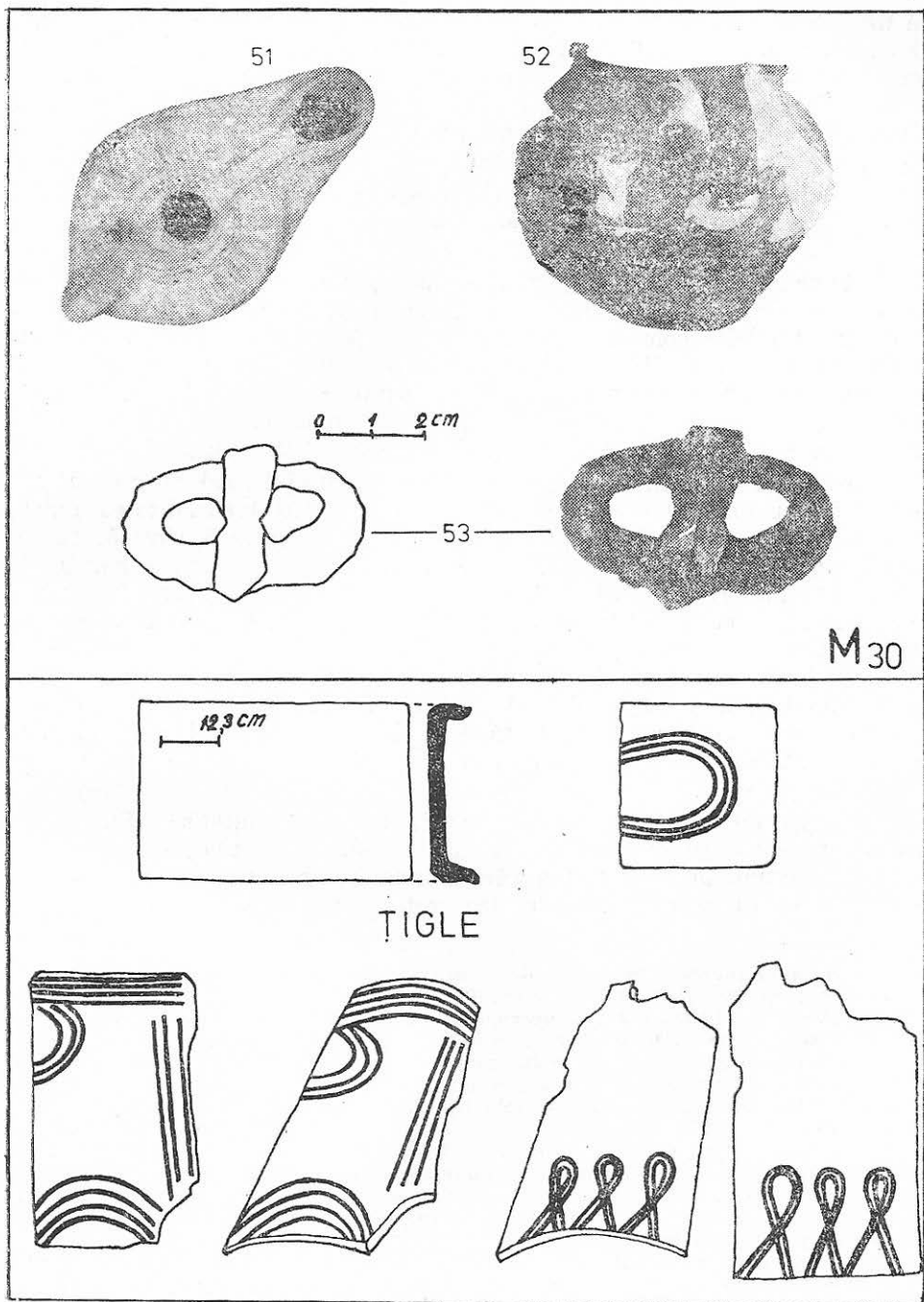
⁸⁴ Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 277, pl. CXXVII, 5; B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 306, fig. 158/12.

⁸⁵ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 132, pl. IX, M_{60} .

** Material inedit în depozitul M.I.N.A. Constanța; E. Birlădeanu, Pontica, 10, 1977, p. 129, pl. VIII.

⁸⁶ V. Barbu, SCIV, 22, 1971, 1, p. 53.

⁸⁷ Pînă în momentul de față, subsemnații au săpat circa 350 de morminte, majoritatea inedite, ce urmează a fi publicate.

Planșa 6

că tipul acesta de mormînt ar fi putut să apară în sec. al II-lea la Tomis. Deci, mormintele 1—18 și 20 se datează în secolul al III-lea, unele la începutul acestui secol așa cum o dovedește moneda de la Iulia Domna descoperită în M_2 împreună cu alte obiecte de inventar, iar altele la sfîrșitul secolului III e.n. cum ne relevă moneda de la Aurelian din M_{20} și inventarul mormîntului nr. 7.

Celelalte complexe funerare (M_{19} , M_{20} — M_{26} , M_{28} , M_{29}) le-am datat în sec. IV e.n. ținînd cont de tipul mormîntului, inventarul și tipul țiglei aflate la capătul firidei⁸⁸.

Referindu-ne la apartenența etnică a defuncțiilor din mormintele de sec. III e.n. ne este foarte greu să facem vreo precizare certă, — ca și pentru celelalte complexe funerare de altfel — dar ne atrage atenția faptul că la numai cîțiva zeci de metri de aceste complexe funerare⁸⁹ au fost săpate⁹⁰ aproximativ 100 de morminte care se datează în sec. II—III e.n. și fac parte din tipul mormintelor simple, deci cu totul diferite de cele în firidă, care prin tehnica constructivă sînt mai complexe.

În epoca de tranziție de la ritul incinerăției la cel al înhumației, cuprinzînd primele secole ale erei noastre⁹¹, cînd biritualitatea exista încă, se observă că înhumațiile se făceau fie în groapă simplă, fie în sarcofage, sau în plăci de calcar. Secolul al III-lea e.n. aduce însă unele modificări în privința tehnicii constructive a mormintelor, făcîndu-și masiv apariția cele cu firidă și cameră de acces care vor continua să apară pe tot parcursul secolelor IV—VI e.n., devenind chiar mai complexe⁹². Spre deosebire de Tomis, la Callatis întîlnim o situație total schimbată începînd cu secolul al IV-lea, unde tipul de mormînt în firidă și cameră de acces se pare că este abandonat, majoritatea mormintelor constituînd-o cele în cistă (aprox. 60%) și cele simple (aprox. 40%)⁹³.

O altă problemă care se pune este legată de modul de pătrundere a acestui tip de mormînt în Dobrogea, la Tomis și Callatis⁹⁴. Elucidarea acestui aspect este extrem de dificilă în stadiul actual, dar poate fi acceptată supoziția în virtutea căreia încetățenirea tipului de mormînt cu firidă să fie o consecință a penetrației unor grupuri etnice venite

⁸⁸ Situație identică în necropola creștină a Tomisului: V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, *op. cit.*, p. 175—199; idem, *Pontica* 16, p. 217—220.

⁸⁹ Care fac parte dintr-o necropolă necercetată exhaustiv, iar demolările ce urmează ne vor prilejui cercetarea altor complexe în zona de care vorbim și vor aduce, desigur, o lumină nouă asupra celor expuse aici.

⁹⁰ În incinta spitalului vechi și a școlii generale nr. 34.

⁹¹ V. Barbu, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapesta, 1968, p. 372—376.

⁹² Vezi în acest sens tipul de mormînt cu două firide și cameră de acces comună care apare în sec. IV e.n.: V. Lungu, C. Chera, *Pontica* 15, p. 183, pl. 1 B, precum și complexe funerare caracteristice sec. VI—VII e.n.: N. Cheluță-Georgecu, *op. cit.*, p. 253—261, derivate, credem, din forma inițială a mormintelor cu o firidă și cameră de acces.

⁹³ Aceasta este situația în momentul actual, nefiind improbabilă apariția unor morminte cu firidă și cameră de acces în sec. IV—VI e.n., într-un număr mare în viitoarele cercetări.

⁹⁴ Inexistent în primele două secole ale erei noastre la Tomis.

din Orient⁹⁵. De fapt, Tomisul avea o populație extrem de eterogenă, fapt evidențiat și de varietatea tipurilor de morminte⁹⁶.

Dacă pentru secolul al III-lea al erei noastre se poate afirma că tipul de mormint discutat a fost practicat de un grup etnocultural orientat, pentru sec. IV situația se schimbă substanțial în sensul că tipul de mormint amintit se generalizează, încît acesta devine singurul tip de mormint din prima necropolă creștină a Tomisului⁹⁷, nu neapărat ca rezultat al infiltrării altor valuri de populație orientală, cît mai ales ca o consecință a înfriurii și apoi a preluării tipului de mormint în discuție de către populația locală a Tomisului.

De altminteri, tot acum, la pragul dintre secolele II—III e.n. se petrece și generalizarea ritului înhumării, care se realizează tot pe fondul penetrației unor culte orientale: egiptene⁹⁸, siriene și micro-asiatice⁹⁹.

În secolul IV e.n. elemente venite din aceleași părți ale Orientului vor avea un important rol și în răspîndirea creștinismului în provincia Scythia Minor, fiind deja cunoscute strînsele legături dintre Orient și Dobrogea¹⁰⁰.

Religiile cu „mistere“ care au pătruns în Dobrogea au avut atît un rol „fertilizator“ în propagarea noii religii, creștinismul, cît și de înțelegere a dogmelor acestei religii, care începe să se generalizeze în veacul al IV-lea în provincia dintre Dunăre și Mare. Existența unor creștini sau a unor comunități în Dacia sau Scythia reprezintă, așa cum afirmă marele savant V. Pârvan, „o necesitate logico-obiectivă“¹⁰¹, chiar dacă pînă acum prezența unor monumente paleocreștine din sec. II—III e.n. au fost contestate, controversate¹⁰² sau admise¹⁰³.

⁹⁵ V. Barbu, *Pontica* 10, 1977, p. 206; E. Bîrlădeanu, *op. cit.*, p. 149.

⁹⁶ În urma cercetărilor efectuate de subsemnații, au fost identificate morminte cu praguri și nișe practicate pe laturile lungi sau scurte ale mormintelor, sau rigole făcute pe laturile scurte ale mormintului.

⁹⁷ V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, *op. cit.*, p. 175—199; idem, *Pontica* 16, p. 219 — tabelul.

⁹⁸ Pentru Isis și Harpocrate la Tomis, vezi D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, 1969, p. 60—82; pentru Chnobiuz vezi gama gnostică ophită de la Tomis: R. Ocheșanu, *Pontica* 4, 1971, p. 303—308; Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *Pontica* 10, 1977, p. 191—202, cu luarea de poziție a lui N. Vlăssă în *Acta M. N.* 17, 1980, p. 483—493, gemă reprezentînd nu pe Mithras, ci divinitatea egipteană sincretică Bes-Pantheos.

⁹⁹ V. Barbu, *op. cit.*, p. 206.

¹⁰⁰ M. Bucovală, *Pontica* 1, 1968, p. 285—289; C. Secășeanu, în *C.N.A.*, 13, 109, 1938, p. 14—17, fig. 14; I. Barnea, *Pontica* 5, 1972, p. 251; idem, în *Dacia*, *N.S.*, 1, 1957, p. 265—288.

¹⁰¹ V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 74.

¹⁰² C. Daicoviciu, *Dacica*, 1969, p. 505—517.

¹⁰³ N. Dănilă, în *B.O.R.*, nr. 7—8, București, 1982, p. 734 — un opaiț (Sibiu) cu imaginea „păstorului bun“ pe disc, datat în sec. II—III e.n.; p. 735 — capac de vas (Vețel) cu imaginea crucii, în a doua jumătate a sec. III e.n.; gemă din cornălină reprezentînd pe Iisus Christos cu cei 12 apostoli, recent datată în sec. III e.n.; P. Diaconu, *Pontica*, 17, p. 164—166, fig. 1/6.

Considerînd deja creat cadrul problemei, ne permitem a prezenta în rîndurile de față două opaițe susceptibile de a face dovada apariției unor creștini la Tomis în secolul al III-lea, localnici sau mai degrabă veniți din Orientul creștinat în mare măsură în această perioadă de timp.

Primul opaiț (M₇, pl. III, 29) are figurată pe disc imaginea a doi pești suprapuși, care, după cum se știe, reprezintă imaginea simbolică a lui Christos¹⁰⁴ și poate, credem, fi considerat în consecință. Opaițul se datează după analogii și context arheologic la sfîrșitul sec. III e.n.

Cel din urmă și cel mai interesant din punctul de vedere al problemei care ne preocupă este opaițul din M₁₄ care are tipărit, de trei ori, pe fund crucea monogramatică.

În privința apariției monogramei lui Christos, Sulzberger¹⁰⁵ a publicat un minuțios studiu din care reiese că crucea monogramatică sub forma ♀ apare abia la începutul secolului IV e.n., dar opaițul de la Tomis se datează în secolul al III-lea, poate cel mult către sfîrșitul acestui secol. În cazul în care semnele de pe opaiț nu au o semnificație păgîno-laică — și nu vedem ce semnificație pot avea — atunci acesta ar constitui cel mai timpuriu obiect cu monograma lui Cristos și implicit o dovadă a existenței creștinismului la Tomis în secolul al III-lea e.n.¹⁰⁶

Că la Tomis a existat o comunitate de creștini veniți din regiuni creștinate, care au polarizat în jurul lor prozeliți din rîndul populației locale, o dovedește și necropola creștină datată în sec. IV e.n., a cărei limită inferioară de datare este începutul celui de-al II-lea sfert al veacului amintit, adică imediat după edictul de toleranță de la Milan din 313 e.n. Oare cui aparțineau aceste morminte care apar într-o necropolă tipic creștină și bine organizată? Desigur, unicul răspuns care se im-

¹⁰⁴ Imaginea peștelui ca simbol creștin a apărut pe diverse obiecte, ca de pildă pe o gemă de cornalină la Romula, datată la sfîrșitul sec. III e.n.: I. Barnea, *Arta creștină în România*, 1, București, 1979, p. 51, pl. 17/2; pe o cataramă într-un mormînt de la Callatis, datată în sec. IV e.n.: C. Iconomu, *Pontica* 2, 1969, p. 105, fig. 24; pe o altă cataramă găsită la Argamum într-un mormînt de secol IV: Informație Mihaela Mănușu-Adameșteanu. Peștele este cel mai vechi simbol creștin.

¹⁰⁵ A. Sulzberger, în *Byzantion*, II: Studiul nu ne-a fost accesibil, dar vezi pentru aceasta C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 509.

¹⁰⁶ Aceeași formă a crucii monogramatice apare în biserița de la Niculițel: I. Barnea, *op. cit.*, p. 43, pl. 3/2; pe un vas de granit: idem, *Pontica* 10, 1977, p. 281, fig. 4/2, dar datate mai tîrziu, respectiv sec. VI e.n.; acest gen de cruce monogramatică se întilnește și în sec. IV e.n. la Histria: vezi Em. Popescu, *Inscripțiile din sec. IV-XIII descoperite în România*, Buc., 1976, nr. 127 și 128; la Slăveni: vezi D. Tudor, *Oltenia romană*, Buc., 1978, p. 458, fig. 148/3; printre opaițele cu simboluri creștine de la Efes întilnim și exemplare avînd ca decor crucea monogramatică pe discul sau pe fundul opaițului: *Forschungen in Ephessos veröffentlicht vom Österreichischen Archäologischen Institut*, 4, p. 125, nr. 457, Taf. IV și p. 158, nr. 1451, Taf. X; de asemenea pe fundul unei străchini ceramice de la Dinogeția datată la încep. sec. V e.n. sînt decorate șapte cruci monogramatice: Gh. Ștefan, *Dacia*, 11—12, 1945—1947, fig. 4/1; la Siracuza, în catacomba S. Giovanni pe o piatră de mormînt se află o cruce monogramatică avînd aproximativ aceeași formă ca și cea de pe opaițul nostru, dar datată la sfîrșitul sec. IV e.n.: G. Stuhlmanth, *R.A.C.*, 19, 1942, p. 121, nr. 33.

pune este acela că defuncții din prima necropolă creștină a Tomisului erau fie urmașii celor din secolul III sau chiar o parte dintre aceștia. Ei fuseseră nevoiți să păstreze o mare discreție în privința noii religii pe care o îmbrățișaseră, datorită incompatibilității credinței lor cu religia oficială. În acest sens, aproape că nici nu mai este cazul să mai amintim de marea persecuție împotriva creștinilor dezlănțuită de Dioclețian și care a afectat și pe creștinii din Scythia Minor.

Un alt obiect care ne reține atenția este și opaițul din M_4 care are incizat pe fund numele lui XPHCTOY, la genitiv. Este lesne de înțeles că acest exemplar provine din atelierul meșterului amintit despre care nu avem nici o mențiune pînă acum, localizarea sa fiind improbabilă, deși noi îndrăznim să-l localizăm chiar la Tomis. Rămîne ca această ipoteză să fie confirmată sau infirmată de descoperirile viitoare.

Revenind la opaițul din M_{14} , considerăm că semnele de pe fundul său, formînd trei cruci monogramatice, ar putea reprezenta dogma Trinității creștine : Tatăl, Fiul și Sf. Duh ¹⁰⁷.

Stadiul actual al descoperirilor și cercetărilor în domeniul arheologiei creștine fac revolut studiul lui M. Sulzberger în care se conchidea că semnul crucii simple sau monogramatice, precum și monogramul lui Christos nu puteau să apară mai devreme de începutul sec. IV e.n. ¹⁰⁸. Descoperirea unor monumente sau obiecte minore purtînd semnul crucii pe ele, în diverse părți ale lumii, cum ar fi la Herculanium (a doua jumătate a sec. I e.n.) ¹⁰⁹, Duras Europos, Edessa (Siria) ¹¹⁰ și Palestina în sec. II—III e.n. ¹¹¹, cît și la noi în țară la Racovița (jud. Vâlcea) ¹¹², Micia (Vețel — jud. Hunedoara) ¹¹³ și Barboși (jud. Galați) ¹¹⁴ în sec. III e.n. infirmă, așa cum am arătat, încheierile lui M. Sulzberger.

Și astăzi se încearcă contestarea caracterului creștin al unor obiecte cu semnul crucii care se datează în sec. III e.n., afirmîndu-se că nu pot avea decît un caracter pur ornamental, decorativ. Dacă lucrurile ar sta așa, într-adevăr, ar însemna să avem de-a face cu o adevărată modă în arta decorativă a vremii și că semnul crucii ar fi trebuit să apară cu o frecvență mai mare în descoperirile arheologice. Dimpotrivă, acestea sînt puține, iar caracterul creștin acordat unor piese databile în sec. III e.n. purtătoare a semnului crucii, ne pare, dacă nu incontestabil,

¹⁰⁷ Dogma Sfintei Treimi era deja elaborată în sec. I e.n. (cf. Matei, 28, 19) și definitiv consfințită la conciliul ecumenic de la Constantinopol din 381.

¹⁰⁸ Supra, nota 105.

¹⁰⁹ M. Guarducci, în *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, t. 60—61, 1953—1954, p. 224—233, fig. 95/1—2.

¹¹⁰ I. Earnea, în *R.I.R.*, MCMXLIII, fasc. I, p. 31—42.

¹¹¹ P. Testini, *Archaeologia creștiana*, Roma, 1958, p. 296, fig. 106/1, 1 a, 5.

¹¹² N. Dănilă, în *B.O.R.*, 7—8, 1983, p. 557.

¹¹³ *Idem*, în *B.O.R.*, 7—8, 1982, p. 735.

¹¹⁴ I. Dragomir, S. Sanie, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii...*, p. 118, fig. 49, 51.

cel puțin verosimil, așa cum susțin mulți cercetători din domeniul arheologiei creștine atât din țară ¹¹⁵ cât și din străinătate ¹¹⁶.

Dacă relatările scriitorului creștin Lactantius și ale istoricului Eusebius din Cesareea ar fi verosimile ¹¹⁷, atunci semnul crucii ca simbol creștin și-ar găsi sorgintea în evenimentele ce au premers luptelor de la podul Milvius din 28 octombrie 312. Dar cum relatările celor doi autori au caracter de legendă, atunci aceste simboluri creștine — crucea și chrismonul — sînt anterioare sec. IV e.n., iar baterea lor pe medalioanele și monedele de la Tarragona (Hispania), Ticinium și Siscia (Iugoslavia) ¹¹⁸ nu reprezintă decît consfințirea lor oficială, ca și religia de care aceste simboluri se leagă. Pe de altă parte este greu de crezut că împăratul Constantin, care la începutul sec. IV e.n. mai era încă legat de păgînism ¹¹⁹, să fie inițiatorul principalelor simboluri creștine.

Marea dezvoltare a cultului crucii are loc, într-adevăr, începînd cu sec. IV e.n. datorită și politicii religioase a lui Constantin, apariția simbolurilor creștine în sec. II—III e.n. fiind sporadică datorită vexațiunilor și persecuțiilor la care creștinismul a fost supus începînd cu Nero și terminînd cu Diocetian.

NEUE ENTDECKUNGEN IN DEN TOMITANISCHEN NEKROPOLEN

Zusammenfassung

C. CHERA-MĂRGINEANU, V. LUNGU

Im Jahre 1983 wurden in der Nähe des neuen Bahnhofs von Constanța Rettungsgrabungen unternommen, infolge derer 30 weitere Gräber aufgefunden wurden. Sie gehören zum Typus mit senkrechtem *dromos* und einer oder zwei Nischen, die in Tomis im 3. Jh. u.Z. zu erscheinen beginnen. Dieses, wie auch ihre Verbreitung in der römischen Dobrudscha, scheint die Folge der Einwanderung orientalischer ethnischer Elemente zu sein.

Das Auffinden einiger Grabbeigaben (zwei Ollämpchen), die christlichen Charakter aufweisen, ermöglichte den Verfassern eine eingehendere Diskussion, die Erscheinungsperiode der bedeutendsten christlichen Symbole — das einfache und das monogramatische Kreuz — betreffend. Die drei auf der Stützfläche des Ollämpchens aus Grab 14 erscheinenden monogramatischen Kreuze beweisen, dass dieses christliche Zeichen schon in der zweiten Hälfte oder am Ende des 3. Jh. u.Z. erschienen ist.

Die Beigaben sind ziemlich zahlreich und werden dem provinziell-römischen Kulturhorizont zugeschrieben.

¹¹⁵ I. Barnea, *Arta creștină în România*, 1, Buc., 1980, p. 48, pl. 6/1; p. 46, pl. 5/1; I. Dragomir, S. Sanie, *op. cit.*, *loc. cit.*; N. Dănilă, *op. cit.*, p. 735.

¹¹⁶ M. Guarducci, *op. cit.*, *loc. cit.*; P. Testini, *op. cit.*, *loc. cit.*; N. Dănilă, în B.O.R., 7—8, 1983, p. 557, nota 5.

¹¹⁷ I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Buc., 1982, p. 35.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 70.

¹¹⁹ Pentru problema convertirii lui Constantin la creștinism și politica sa religioasă vezi *ibidem*, p. 68—73.